

Матяш Сергій Вікторович,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри сценічного мистецтва і культури

Київського національного університету технологій та дизайну

orcid.org/0000-0001-5848-1757

svmatyash@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСТОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

XX ст., що закінчилося, називають століттям урбанізації. Після багаточисленних обговорень та дискусій, у яких узяли участь практично всі провідні фахівці, пов'язані з розвитком міського середовища, відбуваються спроби осмислити напрями сучасного розвитку людства (Джадт, 2020). Протиріччя і багатозначні процеси урбанізації супроводжуються різким загостренням різноманітних проблем в умовах життя містян, насамперед великих агломерацій та мегаполісів.

Сучасне місто не є ізольованим соціальним феноменом, а є важливою формою існування суспільства, у певному сенсі моделлю цього суспільства, яка відображає і кристалізує основні тренди його розвитку (Анатомія, 2012). Саме тому в цьому контексті головним методологічним принципом аналізу процесів соціального, економічного та культурного відтворення є принцип розгляду міста та суспільства як частки цілого.

Багатовекторність глобалізації найбільш зрозуміло висвітлюється на урбанізованих територіях, де швидко формуються мегаполісні поселення та з'являється і поширюється нова філософія міського розвитку.

Така зміна парадигми міського розвитку зумовлена, насамперед, неможливістю старої логіки пояснити еволюцію міських і загальносуспільних процесів для забезпечення гармонійного динамізму життя в більш-менш якісному середовищі буття. Виникає завдання створення образу гармонійного міста, де інновації економічного розвитку були б поєднанні із соціокультурними, екологічними, комунікаційними, інформаційними та іншими складниками якісного людського життя.

Ключові слова: урбанізація, місто, глобалізація, міське середовище, агломерація.

Matyash Sergiy,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of Scenic mystery and culture

Kyiv National University of Technologies and Design

orcid.org/0000-0001-5848-1757

svmatyash@gmail.com

TRANSFORMATION OF URBAN SCIENCE PARADIGMS IN CONTEXTS MODERN GLOBALIZATION

The 20th century, which ended, is called the century of urbanization. After numerous discussions and debates, in which almost all leading experts took part related development in the urban environment, there are attempts to understand the directions of modern development of humanity (Dzhadt, 2020). Contradictions and ambiguous processes of urbanization are accompanied by a sharp aggravation various problems in the living conditions of citizens, primarily large agglomerations and megacities.

The modern city is not an isolated social phenomenon, but is an important form of society's existence, in a certain sense, a model of this society, which reflects and crystallizes the main trends of its development (Anatoviya, 2012). That is why, in this context, the main methodological principle of analyzing the processes of social, economic and cultural reproduction is the principle of considering the city and society as a part and a whole.

The multiplicity of globalization is most clearly highlighted in urbanized territories, where megalopolis settlements are rapidly forming and a new philosophy of urban development is emerging and spreading.

Such a change in the urban development paradigm is due primarily to the impossibility of the old logic to explain the evolution of urban and general social processes to ensure the harmonious dynamism of life in a more or less

qualitative environment (45, 2023). There is a task of creating an image of a harmonious city where innovations of economic development would be combined with socio-cultural, ecological, communication, information and many other components of quality human life.

Key words: urbanization, city, globalization, urban environment, agglomeration.

Як виглядав світ міст, у якому жили давні покоління наших предків? Можливо, він виглядав приблизно так, як сьогодні? Чи може бути зовсім інакше? Чи дійсно наше міське середовище зазнає колосальних змін?

Можливо, ми живемо і навіть не здогадуємося, що прямо зараз беремо участь у якомусь масштабному та небезпечному експерименті в історії людства? Чи все ми знаємо про сучасні міста, як вони впливають на нас і наше життя?

Чому міста стали саме такими і що до цього призвело? Чому мало не в усіх фантастичних фільмах нам показують вимерлий світ та величезні техногенні катастрофи? Звідки такі похмурі фантазії кінематографістів? І куди насправді рухається наш світ?

Міста та міські агломерації змінюють людство. Сьогодні вже понад 56% людства проживає у містах. І для розуміння про темп зростання: 1950 р. це було лише 30%, а 1800 р. й зовсім 2%.

Відповідно до прогнозів, до 2050 р. цифра буде вже 68%, що починає нагадувати ту саму картину з численних фільмів про майбутнє, де люди живуть в одному чи кількох мегамістах. Нині ж міста – це змішування всіх культур, народностей, соціальних верств та технологій.

Сучасні будівлі стоять пліч-о-пліч з архітектурою минулого, а люди з'їжджаються сюди з різних куточків країни та світу. Якщо вірити офіційній історії, міста почали виникати там, де йшла торгівля, і надалі на цих місцях почала виникати відповідна інфраструктура.

Головним принципом міста є велике скупчення людей на відносно невеликій території. З одного боку, міста – це місце великої кількості умів, інновацій, капіталів та інфраструктури, а з іншого – це відносно маленький клаптик землі, на якому в тісноті та конкуренції всі намагаються вміститися (Тарабукін, 2006).

XX ст., що закінчилося, назвали століттям урбанізації. Після численних обговорень та дискусій, викликаних дослідженнями Юваля Харарі, Тімоті Снайдера, Тоні Джадта та деяких інших авторів, відбулися обговорення та спроби

осмислення напрямів розвитку сучасного людства (Харарі, 2018).

Так, відомий філософ Михайло Мінаков назвав п'ять термінів, які, на його думку, характеризують нашу епоху. Це – глобальність, індустріальний модерн, емансипація, підпорядкованість та урбанізація. Остання визначається як «соціально-демографічний процес концентрації населення в містах, який призвів до того, що більшість людства почала жити у містах, що змінило форми існування індивідів, груп і культур. Серед таких наслідків – масовість політико-правових процесів, фрагментація найбільших міст за культурними, расовими та соціальними ознаками (райони-гетто як окремі урбаністичні світи), зміни стану природного середовища та соціокультурного простору в урбанізованих зонах, соціокультурна напруга між городянами та сільськими мешканцями (Маслійчук, 2019, с. 6).

У містах більше роботи, більше грошей та перспектив для кар'єрного зростання. У містах вища технологічність у розвитку інфраструктури, дозвілля, сфери рекреації, громадський транспорт, гарний Інтернет, вибір продуктів – усе це основні причини масового переїзду людей у міста.

Усі їдуть сюди за кращим життям. Але чи справді воно стає кращим? Адже великі міста мають і зворотний бік. Як уже було сказано раніше, місто – це відносно невелика ділянка землі, на якій у тісноті всі намагаються вміститися.

І зазвичай під час розмови про місто і тісноту люди говорять про пробки, черги та загальну трату часу. Але насправді є значно важливіший момент, про який мало хто знає. Психологічно міська тіснота у зв'язку з конкуренцією за «місце під сонцем» викликає у людей почуття нестачі чогось, а отже, підштовхує до конкуренції та спроб нажитися один на одному.

Усі починають поспішати, більше працювати, а життя зараз прискорюється. Міста не просто так називають кам'яними джунглями, адже що таке джунглі? Це середовище, у якому кожен, щоб вижити, намагається тебе зжерти.

Здається, що місто живе за цим принципом, тільки тепер тебе хочуть зжертви твої ж одноплемінники, але не фізично, а відібравши через хитрі маніпуляції твої гроші, які ти отримав в обмін на свій час. Знижки, акції, ліквідації, сьогодні останній день, бери, інакше не встигнеш.

Позитивні та негативні боки великих міських агломерацій співіснують. Те ж ми спостерегаємо й у малих містах. А загалом прогнози про майбутнє міських форм розселення мають захоплюючу та дивовижну полярність – від концепцій вимирання міст до припущень про суперурбанізацію.

Теоретичні погляди на міста як причину всього негативу в розвитку суспільства сягають традицій американської соціології урбаністики і залишаються популярними серед фахівців. Саме на негативних аспектах розвитку міст концентрують увагу демографи, екологи, публіцисти. Тепер місто для громадян – це місце максимального споживання. Для бізнесу – місце максимального прибутку з одного квадратного метра. Для держави – ідеальне місце управління населенням. Місто – це вітвар, де в обміні на блага цивілізації людина приносить у жертву, найголовніше – свою свободу.

Утім, є і прості, побутові проблеми. Місто здається ідеальним місцем для об'єднання контролю та споживання. Наприклад, історія з Бурдж Халіфа, найбільш високою будівлею у світі. У цього хмарочосу висотою 828 м і вартістю півтора мільярда доларів до 2011 р. були проблеми з каналізацією.

Ви здивовані? Що ж, насправді проблеми з каналізацією були у всього Дубая, оскільки їх будівництво не встигало за будівництвом нових будівель і поселенням мешканців, а станція очищення Джебель Алі не справлялася з обсягами.

Із цієї причини щодня аж до 2011 р. можна було спостерігати сотні машин з індійськими водіями, які стоять у черзі на шляху в Дубай під палючим сонцем, щоб відкачати, а потім вивезти відходи життєдіяльності.

Це не випадковий приклад. Дубай вважається містом майбутнього і тому є чудовим прикладом улаштування розвинених міст. Уся справа в тому, що для обслуговування такого міста з усіма його багатствами та розкішшю потрібна дешева робоча сила, що обслуговує.

Працівники з третіх країн, таких як Індія, Бангладеш та Пакистан, які змушені працювати по 12 годин за мізерні гроші, яких почали завозити ще приблизно з 1970 р.

Сьогодні такі мігранти з обслуги становлять приблизно 85–90% населення. І справді, якщо подивитися на будь-які інші великі міста абсолютно в будь-якому регіоні, у будь-якій країні, то ясно, що це властиво абсолютно всім великим містам, де більшість населення є обслуговуючим персоналом, а найнижчі посади займаються емігрантами з регіонів або інших бідних країн, які є свого роду донорами.

Подивимося на Дубай та інші подібні міста. Що є відмінністю цього міста майбутнього? Найперше яскраві архітектурні форми – хмарочоси. Висотки та хмарочоси є головною відмінністю сучасного великого міста.

Вони символізують рівень розвитку, багатства та статусу, а люди із захопленням милуються цими будовами. Але чи можемо ми зробити припущення, що хмарочоси – це або просто примітивна та невдала придумана для роботи та життя форма житла, або чітко спланований задум для подорожчання та погіршення людського життя?

Перше – енергоспоживання. Чим більше будівлі, тим складніше її охолодити чи нагріти. А отже, воно споживає значно більше газу та електроенергії. Споживання енергії на квадратний метр площі майже в 2,5 рази вище у висотних офісних будинках, 20 більше поверхів, аніж у малоповерхових, (6 поверхів і менше).

Використання газу для опалення буде приблизно на 40% більше для висотних будівель, а загальні викиди різного роду від цих будівель були в два рази вище. Друге – це ціна. Чим вище будівля, тим дорожче вона обходиться, що означає зменшення її доступності як житла та офісу.

Але компаніям-забудовникам вигідно будувати такі будівлі, оскільки чим вища вартість, тим вищий їхній заробіток, а проблема нестачі грошей у громадян вирішується елементарною схемою – державна іпотека з величезним відсотком.

Далі – людське відчуження. Чим вище поверх, чим важче вийти з будівлі, тим рідше мешканець буде це робити. А оскільки в самих будинках немає простору для повноцінної комунікації з іншими людьми, жителі міст

спілкуються зі значно меншою необхідною нормою та стають самотніми.

Відзначимо також логістику. Коли велика кількість людей зосереджується на одній невеликій території, окрім необхідності великої кількості автомобільних парковок та громадського транспорту з потужною пропускнуою спроможністю, також потрібні дитячі садки, школи, магазини, лікарні та інша інфраструктура.

Додаємо до цього великі офісні будівлі, натовпи людей, черги та пробки, а також ще одну проблему – відсутність простору для життя, спілкування та відпочинку. Міста не призначені для людей, вони призначені для людини-робітника, де після виходу з дому на тебе чекає або дорога, або паркування, або сусідні будівлі й іноді галасливий дитячий майданчик, що в результаті призведе до того, що ви з друзями, скоріше за все, поїдете до торгового центру, де вам нав'яжуть споживання чергової порції непотрібних речей.

Нині майбутнє людство розглядається лише у межах міського життя. Через сучасний кінематограф і загалом культуру людину буквально готують до майбутнього, у якому населення живе лише у містах.

Причому в кіно зазвичай причинами зміни життя у величезних мегаполісах найчастіше є якісь епідемії, війни або катаклізми. І якщо вже людям готують майбутнє життя у містах, то нам необхідно зрозуміти, як уже нинішнє середовище відбилося на міській людині.

Що являє собою життя сучасної міської людини? Деякі публіцисти, що критично мислять, описують це приблизно так. Повторення кількох, однотипних, повторюваних за колом дій. Ми встаємо під сигнал будильника, поспіхом збираємося, їдемо одним і тим самим маршрутом, з одними і тими ж людьми, з однієї коробки в іншу.

Працюємо на нецікавій нам роботі, із тими самими людьми, в одному й тому місці. Робимо ті самі дії за розкладом, працюючи на когось заради того, щоб обміняти свій час на гроші. Потім утомлені повертаємося у свою чи орендовану квартиру. Знову робимо те, що робили вчора, і те, що робитимемо завтра. Світло, сон – усе спочатку. Люди мріють вибратися із цього кола, розпочати власну справу, зайнятися цікавими речами, заробити більше грошей і змінити оточення, жити тим життям, про яке мріють.

Але в результаті більшість терпить низку невдач, опускає руки і, змирившись із сірою дійсністю, припиняє спроби щось змінити. Через це ми живемо день у день, чекаємо на закінчення робочого дня, чекаємо, коли настануть вихідні, виплатять зарплату, підвищать на посаді та відпустять у відпустку.

Чекаємо, коли життя ось-ось стане краще, ще один крок, ще одне приблизно маленьке зусилля, і все вийде. Але, зрештою, хтось навіть починає чекати на пенсію. По суті, місто перетворилося на місце мрій, де всі чекають на момент, коли їм хоча б ненадовго випаде можливість зайнятися чимось, що їм дійсно подобається.

Насправді міська людина почувається самотньою, тому що більшу частину часу вона проводить у чужому їй оточенні. Якщо раніше людина знаходилася в структурі племені, громади чи села, де вона була оточена знайомими їй людьми, які були зацікавлені в її успіху, оскільки їхнє життя залежало від одного, то сьогодні ми часто навіть не знаємо імен найближчих сусідів.

Ми живемо з людьми, яких ми не знаємо. Їдемо в одному транспорті з тими, хто нам неприємний. Працюємо з тими, хто нам не цікавий і не поділяє наші погляди. І все, що поєднує таке існування, – спільне отримання матеріальних благ.

У 1985 р. завдяки соціологічним дослідженням у США стало відомо, що кількість близьких людей в однієї людини, з якими вона могла поділитися найпотаємнішими речами, дорівнювала трьом. Але коли в 2004 р. ці дослідження знову повторили, з'ясувалося, що кількість таких близьких людей скоротилася до одного.

Тобто ще до початку глобального впровадження в наше життя Інтернету проблема із взаєминами між людьми вже існувала (Кастельс, 2007). То чому ж ми живемо у містах? Чому ми робимо те, що робимо, якщо це не має сенсу?

Чому замість того, щоб нарешті насолоджуватися благами цивілізації, сучасна людина робить те, що через час починає ненавидіти? Населення продовжує і продовжує концентруватися в агломераціях, великих містах, у мегаполісах.

Водночас якщо подивитися на карту, то насправді половина населення Землі живе лише

у трьох зонах світу. Це Китай, Індія та Африка. У сумі вони дають майже 4 млрд людей. Звичайно, можна сказати, що справа не тільки в містах, що на це впливають і технології, і культура, і саме така точка зору буде вірною.

Утім, масштаб побутових проблем не меншає. Велика кількість складнощів, неякісні міська вода, їжа та повітря, візуальне та шумове забруднення, життя в житлі з відчуттям постійної присутності інших людей, постійна ходьба по асфальту та плитці, електромагнітне випромінювання, пробки та черги, підвищене роздратування, стрес на роботі, навчанні у пробках, у черзі, де завгодно, розмиті кордони та повне змішування всіх верств населення.

Буде справедливо сказати що сьогодні певна частина людства буквально вимирає, а за так званою теорією надлишку населення насправді ховається його скорочення. І це проблема планетарного масштабу. І особливо зазначених регіонів. У вираші від сучасного міського середовища залишаються лише державні машини та корпорації, де держава отримує найбільший контроль, а бізнес – найбільший прибуток. Але тоді постає питання: яке завдання вони вирішують? І чи відповідає така ситуація нормальним нормам гуманітарної політики, покращення життя окремої людини? Питання риторичне.

Що буде з містами і мешканцями, що їх населяють? Що взагалі буде з людською цивілізацією? Може здатися, що прогнозувати майбутнє неможливо. Але це не так. Знаходяться фахівці, які на основі численних даних статистики становлять прогнози перспектив розвитку людства до 2099 (!) р.

Так, використовуючи дані народжуваності, урбанізації, цифровізації та соціалізації, можливі варіанти найближчого майбутнього виглядають приблизно так.

Розмаїття культури народів змінилося розмаїттям особистостей, а сенсом життя тепер є споживання. Люди почали перебувати в соціальних мережах більшу частину часу. Через нездатність завести нові відносини багато хто почав заводити як партнерів штучні машини, які неможливо відрізнити від живих людей, котрим видали соціальні права та прирівняли до живих (Кримський, 2012).

Ще одна категорія людей перестала виходити на вулицю особисто, а замість себе почала використовувати аватари, якими керують із

дому. Також тепер люди не мають у розпорядженні приватної власності, а все, чим вони користуються, належить державі й одній величезній конгломерації колись колишніх корпорацій.

Вони отримали доступ до всіх спогадів громадян, і тепер штучний інтелект знає все, що вони бачили, чули та відчували, і на підставі цих даних може передбачати рішення людей ще до того, як людина сама це зрозуміла.

За рахунок використання голограм та високоточних звукових сигналів, посилених звуком до конкретної людини, вони зробили рекламу максимально персоналізованою. Це вивело її на такий високий рівень, що тепер за перегляд реклами люди почали отримувати гроші, аби тільки вони продовжували її бачити і купувати.

Суспільство остаточно розділилося на два класи. Тепер є тільки абсолютно багаті та абсолютно бідні, де бідність вийшла на зовсім новий рівень і почала вважатися новою.

Боротьба з девіантною поведінкою надзвичайно ефективна за рахунок використання мільярдів камер із функцією читання думок, що дало змогу передбачати дії людей ще до того, до якого висновку та рішення вони встигли дійти.

Як такі перспективи? Чи не правда, усе сказане нагадує кадри популярних фільмів, створених фантазіями кінематографістів? Але ж творці таких кінохітів, як «П'ятий елемент» (1997), «Час» (2011), «Інтерстеллар» (2014), «Першому гравцю приготуватися» (2018), і ще десятків подібних кінострічок малювали картини майбутнього людства не на порожньому місці, тонко відчувуючи провідні тренди еволюції нашої дійсності. Чи можна виключити елементи пророцтва у цих художніх творах?

Здається, що сьогодні людство розділилося на два табори. Одні вважають, що жити у містах неможливо, інші – що у сільській місцевості. Але насправді тут прихована певна маніпуляція. Усе здається дуже просто. Усе побудовано на принципі «розділяй і володарюй», бо щоб керувати людьми, їх необхідно розділити на два та більше табори.

Механізм такої світоглядної маніпуляції досить простий. Такий розподіл дає змогу приховати істину. Працює це просто. Є якась істина і є брехня. Якщо перед людиною буде простий вибір між істинною та брехнею, рано чи пізно вона зрозуміє, де брехня. І щоб цього

не сталося, істину прибирають зовсім, а брехню поділяють на дві брехні і до кожної з них додають частинку прихованої істини. Таким чином, люди поділяються на два табори: одні бачать частинку істини і приймають одну брехню з усіма її мінусами.

Подібний поділ збиває людей із пантелику. З одного боку, у міському житті є свої плюси та свої мінуси, а з іншого – у сільській місцевості є свої плюси та свої мінуси.

Істина і, відповідно, її рішення, як завжди, знаходяться десь приблизно посередині. Необхідно поєднати плюси сільського та міського життя та нейтралізувати всі їхні мінуси. Необхідна максимальна наближеність до природи та при цьому технологічна та інфраструктурна розвиненість.

Можливо, необхідно одночасно зібрати достатню кількість розумних людей для взаємодії та спільного розвитку і при цьому не переходити допустимий кордон за кількістю в одному місці. Можливо, це ніяка не утопія.

Варто сказати, що деяким людям, які не згодні з існуючими умовами життя, вдається розірвати юридичні договори з державою та корпораціями і піти на другий бік, де люди живуть інакше.

Чи можливий такий сюжет для нашого фільму, коли, пройшовши сотні миль по неживій землі, герої зустрічають малоповерхове поселення, де люди живуть у гармонії з природою, економічно та юридично вільному суспільстві, позбавленому тотального державного

контролю та диктату економічних та фінансових корпорацій, використовуючи лише безпечні технології для здоров'я людини?

Висновки. Цікавими є ідеї української школи урбаністики, мета якої – аналіз та формулювання стратегії розвитку наших міст.

Розглядаючи міські агломерації як комплексний феномен, що виходить далеко за рамки якоїсь конкретної професії: архітектора, соціолога, культуролога або будівельника, для справжнього урбаніста важливо connection. Бути фахівцем і розуміючи єдину містознавчу концепцію, світогляд, що поєднує фахівців різного профілю.

«Урбанізм, – каже один із засновників проекту Урс Томман, – це весь простір міста, який використовують його мешканці. Однозначно, це не лише архітектура, міське середовище, інфраструктура. Сюди якраз включені і самі городяни» (Балацанова, 2015, с. 12).

Звідси головний висновок авторів проекту, з яким ми готові погодитися: ідеальне місто – це насамперед місто освічених людей. Це концентрація інтелектуального ресурсу, який покликаний працювати на суспільство. Ідеальне місто – не питання міського простору чи мінімізації міських проблем, а можливості та умови їх вирішення. Створення механізму з метою використання всього людського інтелектуального ресурсу. Уміння побудувати відповідні мережі, нетворк генералістів, нетворк спільностей і людей, орієнтованих на зміни і здатних реально діяти через конкретні міські проекти.

Список використаних джерел:

1. Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії. Київ: Смолоскип, 2012. 195 с.
2. Балацанова, А. (2015). Місто і люди. Куратори української школи урбаністики. Київ: Життя.
3. Джадт, Т., Снайдер, Т. (2002). Роздуми про двадцяте століття. Київ. 384 с.
4. Кастельс, М. (2007). Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ. 304 с.
5. Кримський, С.Б. (2012). Глобалізація як трансформаційний процес. Київ. 265 с.
6. Маслійчук, В. Інтерв'ю з Михайлом Мінаковим. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya>. 30.04.2019.
7. Тарабукін, Ю. (2006). Соціологія міста. Київ: КДУ. 347 с.
8. Харарі, Ю. (2018). 21 урок для XXI століття. Київ. 416 с.
9. 45 ідей для українських міст (2023). CANactions. 240 с.

References:

1. Anatomiya mista: Kyiv. Urbanistychni studiyi [Anatomy of the city: Kyiv. Urban studies]. Kyiv: Smoloskyp, 2012. 195 s. [in Ukrainian].
2. Balatsanova, A. (2015). Misto i lyudy. Kuratory ukrayins'koyi shkoly urbanistyky [City and people. Curators of the Ukrainian School of Urbanism]. K., UP. Zhyttya, 17.08.2015. [in Ukrainian].

-
3. Dzhadt, T., Snayder, T. (2002). Rozdumy pro dvadtsyate stolittya [Reflections on the twentieth century]. K. 384 s. [in Ukrainian].
 4. Kastel's, M. (2007). Internet-halaktyka. Mirkuvannya shchodo internetu, biznesu i suspil'stva [Internet galaxy. Considerations regarding the Internet, business and society]. K. 304 s. [in Ukrainian].
 5. Kryms'kyi, S.B. (2012). Hlobalizatsiya yak transformatsiynyy protses [Globalization as a transformational process]. K. 265 s. [in Ukrainian].
 6. Masliychuk, V. Interv'yu z Mykhaylom Minakovym [Interview with Mykhailo Minakov]. K. <http://www.historians.in.ua/findex.php/en/dyskusiya>. 30.04.2019. [in Ukrainian].
 7. Tarabukin, Yu. (2006). Sotsiolohiya mista [Sociology of the city]. Kyiv: KDU. 347 s. [in Ukrainian].
 8. Kharari, Yu. (2018). 21 urok dlya 21 stolittya [21 lessons for the 21st century]. K. 416 s. [in Ukrainian].
 9. 45 idey dlya ukrayins'kykh mist (2023) [45 ideas for Ukrainian cities (2023)]. CANactions. 240 s. [in Ukrainian].